

ФОРМА ПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

FORMATION OF THE BOARD AND POLITICAL AND LEGAL FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF THE FORM OF THE BOARD: THEORETICAL ASPECTS

Хаустова М.Г.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Юхименко Д.С.,

*студентка I курсу
міжнародно-правового факультету
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Поняття «форма державного правління» сформувалось у процесі суспільно-політичного розвитку і було відображено в результатах пізнавальної діяльності багатьох поколінь державознавців. Різноманіття поглядів стосовно його дефініції та змісту на сучасному етапі розвитку юридичної науки свідчить про гносеологічну проблемність та актуальність указанного питання. У статті пізнання зазначеного державно-правового явища здійснено через призму філософських категорій, які є для нього вихідними, – «форма» і «зміст».

Ключові слова: форма державного правління, форма і зміст, форма держави.

Понятие «форма государственного правления» сформировалось в процессе общественно-политического развития и отражалось в результатах познавательной деятельности многих поколений государствоведов. Многообразие взглядов на указанную дефиницию и ее содержание на современном этапе развития юридической науки свидетельствует о гносеологической проблематичности и актуальности поднятого вопроса. Рассмотрение указанного государственно-правового явления осуществлено через призму философских категорий, которые являются для него исходными, – «форма» и «содержание».

Ключевые слова: форма государственного правления, форма и содержание, форма государства.

The concept of “form of government” was formed in the process of socio-political development and was reflected in the results of the cognitive activity of many generations of state scholars. The diversity of views on this definition and its content at the present stage of development of legal science indicates the epistemological problematics and relevance of this issue. Consideration of the specified state-legal phenomenon carried out through the prism of philosophical categories that are for him the source. These categories are “form” and “content”.

Key words: form of government, form and content, form of state.

Вступ. В умовах сучасного державотворення проблема вдосконалення форми державного правління надзвичайно гостро постає насамперед у країнах перехідного типу, до яких відноситься й Україна. Від рівня досконалості форми правління залежить ефективність реалізації принципу розподілу влади як одного з основних принципів якісного функціонування державного механізму будь-якої сучасної демократичної країни. Історичний досвід державного будівництва підтверджує, що ефективна взаємодія всіх гілок влади забезпечує належне, прогресивне функціонування не тільки державного апарату, а й механізму держави загалом, що сприяє розбудові демократичної, соціально-правової країни. Проблема обрання тієї чи іншої форми правління, її удосконалення рано чи пізно постає перед кожною державою, оскільки на певному етапі країни зароджується об'єктивна суперечність між новим змістом діяльності владних структур держави і старою формою їх втілення. Така суперечність у державах, для яких характерні активні державотворчі процеси, вирішується в результаті на користь змісту діяльності владних інституцій держави. Форма правління обслуговує цілком визначений зміст державної діяльності і стає непотрібною, невідповідною, коли цей зміст ліквідується або докорінно змінюється. Природно, що у процесі історичного розвитку державності відбувається постійний процес скидання старої форми і відновлення її в новій якості.

Дослідженню проблеми форми державного правління приділяють увагу такі науковці, як С. Агафонов, С. Алексєєв, С. Бостан, Ж. Бюрдо, Ю. Воскресенський, І. Гомеров, Е. Григоніс, В. Журавський, І. Ільїн, Т. Кузьма, Г. Еллінек, Ю. Тодика та багато інших вітчизняних і зарубіжних учених. Однак і донині не вщухають суперечки щодо переваг тієї чи іншої форми правління, адаптування

їх в українському державотворенні, доцільності перерозподілу повноважень між основними суб'єктами влади, особливо щодо формування уряду, тощо.

Метою роботи є виявлення сутнісного змісту категорії форми державного правління, що охоплює всі її види, а також комплексне дослідження теоретичних концепцій монархічної і республіканської державності, які можуть бути трансформовані в сучасній політичній практиці.

Виклад основного матеріалу. Форма правління, як і держава загалом, є багатоаспектним явищем, тому й вивчається багатьма суспільними науками. При цьому вивчення форми правління відбувається під різними кутами зору. Гносеологічний підхід, характерний для теорії держави та права, дозволяє виявити взаємозв'язок між формою правління та її змістом, сутністю. Історично-порівняльний підхід до вивчення форми правління, що використовують історичні та філософські науки, дає змогу дослідити динаміку державного життя і зміну його форм під впливом комплексу природно-географічних, історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-релігійних факторів, а також зміну уявлень у різні історичні епохи про сутність, критерії класифікації, позитивні та негативні риси різних форм правління. Для науки конституційного права більш притаманне дослідження форми правління крізь призму політико-правових відносин у контексті пошуку моделі державності, яка була б оптимальною для розгортання демократичного потенціалу конституції, забезпечення основних прав і свобод громадян, найбільш ефективного володарювання. Неабияке значення має форма правління й для державного будівництва, оскільки дозволяє виявити найбільш суттєві структурно-інституційні характеристики, яких бажано досягти у процесі розбудови механізму держави, визначити загальні орієнтири курсу реформ.

З огляду на те, що Україна долає етап конституційного та політичного реформування, проблема форм державного правління поряд із суто теоретичним значенням має зараз для неї ще й гостру практичну актуальність. Поняття «форма державного правління» сформувалось у процесі суспільно-політичного розвитку й було відображено в результатах пізнавальної діяльності багатьох поколінь державознавців. Різноманіття поглядів стосовно його дефініції та змісту на сучасному етапі розвитку юридичної науки свідчить про гносеологічну проблемність та потребу вирішення цього питання. Поглиблене і ґрунтовне пізнання будь-якого державно-правового явища може бути здійснено через призму філософських категорій, які є для нього вихідними. Такими категоріями є «форма» і «зміст», які «віддзеркалюють взаємозв'язок двох сторін природної й соціальної реальності: певним чином упорядкованої сукупності елементів та процесів, що утворюють предмет або явище, тобто змісту, і способу існування й вираження цього змісту, його різних модифікацій, тобто форми. Поняття «форма» використовується також у значенні внутрішньої організації змісту, і в цьому значенні проблематика форми отримує подальший розвиток у категорії «структура» [1, с. 13].

Не випадково ще стародавні греки наголошували на значенні форми. Адже сама ідея держави невід'ємна від її форми, на що вказує етимологія терміна «форма» – «ей-дос, ідея, морфос». Традиції давньогрецької думки в дослідженні форм держави розвивалися й у Стародавньому Римі. «Forma dat esse rei» – «форма надає буття речі», вважали римські юристи. Між формою і змістом існує діалектична взаємозалежність, вони існують як парні філософські категорії, що служать для характеристики «відносин між способом організації речі і власне матеріалом, з якого ця річ складається» [2, с. 949]. Положення про те, що форма становить момент змісту, який у процесі свого розвитку переходить у зміст, і навпаки, вперше обґрунтував Г.В.Ф. Гегель. Виступаючи проти метафізичного відриву форми від змісту, він підкреслював: «Розглядаючи протилежності між формою і змістом, істотно важливо не залишити поза увагою того, що зміст не безформний, а форма водночас міститься в самому змісті та є чимось зовнішнім щодо нього» [3, с. 298]. Філософська наука виявила низку важливих закономірностей, що характеризують взаємодію змісту й форми [4; 5; 20]. До них, зокрема, належать: переважання змісту над формою; відносна стійкість форми, її самостійність щодо змісту; активна роль форми в розвитку змісту; сталість протиріччя, боротьба між формою і змістом; перехід змісту у форму й навпаки; множинність форм одного змісту.

Однак дослідження терміна «форма» потребує не тільки розкриття діалектичної взаємодії з його парною категорією – «змістом», – а й з'ясування зв'язків з іншими філософськими поняттями, з якими терміни «форма» і «зміст» органічно поєднуються. Такими парними категоріями є «сутність – явище», де перше – це сукупність глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх законів, що визначають основні риси й тенденції розвитку тієї чи іншої матеріальної системи, а друге – конкретні події чи властивості процесу, які виражають зовнішні сторони дійсності і є формою прояву й виявлення певної сутності. Явище як ціле має зміст і відповідну форму. Будучи зовнішньою стороною предмета, форма є проявом сутності. Вона підкоряється, пристосовується до сутності певного явища чи предмета. У процесі історичного розвитку держави настає момент, коли її нова якість (зміст і сутність) не укладається в рамки старої форми. Тоді відбувається заміна останньої новим змістом, виникає нова форма, яка адекватна новому змісту й відбиває її сутність. Але зміна старої форми держави відбувається лише за сформованості відповідних умов у суспільстві. І хоча спочатку змінюється зміст, а потім уже форма, не виключається можливість того, що

нова форма може бути використана для збереження старого змісту. У такому разі відбувається внутрішня трансформація самої форми, яка для пристосування до обслуговування старого змісту видозмінюється. І, навпаки, штучне використання старої форми для вираження нового, прогресивного змісту призводить до сповільнення процесів гармонійного розвитку всіх сфер суспільного життя, гальмування становлення нових суспільних відносин. Здається, що розглядувані положення мають особливе значення не лише для більш глибокого і всебічного розуміння змісту й сутності досліджуваного державно-правового явища, з'ясування його термінологічного еквівалента (саме «форма державного правління», а не «державне правління», яке іноді застосовується [6, с. 54]), а й для окреслення рівнів, виокремлення нових різновидів форм державного правління й розуміння їх сутності.

Форма державного правління залишається досить динамічною категорією, оскільки під впливом багатьох економічних, соціально-політичних, ідеологічних та інших факторів вона постійно розвивається. У ній відображені сліди політичних компромісів, рівень політичної культури, демократичні традиції, накопичений досвід вітчизняного державного будівництва тощо. Так, розвиток суспільних відносин у політичній сфері, еволюція владних інститутів призводять до того, що зміст і сутність наявної у країні організації державної влади не відповідають уже визначеним, традиційним формам правління. Сутнісні, змістовні політико-правові ознаки конструкції влади, що виявляються в дедалі збільшуваній сукупності держав і свідчать про зміну її якості, яка вже не вміщається у звичні традиційні форми державно-владної організації, підтверджують потребу виділення нової форми правління, формулювання відповідної їй теоретичної конструкції, а тому і конституційного закріплення для результативної, дієвої політичної практики. У процесі історичного розвитку політична практика виявляє відповідність або невідповідність нової форми новому змісту, підтверджує або спростовує її ефективність, усталеність, зокрема для подолання можливих політичних криз, нової форми правління [7, с. 298] і сприяє подальшому суспільному розвитку завдяки ефективному функціонуванню державно-владних інститутів у цій формі.

Окрім того, життєздатність нової форми правління підтверджується її поширенням, втіленням у конституційне законодавство й політико-правову практику не тільки молодих новостворених держав, які розвиваються, а й тих, які мають значний історично зумовлений політико-правовий досвід побудови й функціонування вищих органів державної влади. Установлення нових сучасних форм державного правління, виявлення їхніх політико-правових ознак та особливостей повинно здійснюватися через призму історичного, теоретичного і практичного аспектів.

Оскільки наукове дослідження державно-правових явищ (у нашому випадку – форми державного правління) не може обмежитися тільки вивченням їхнього стану на певний момент існування (тому що це призведе до втрати причинно-наслідкових зв'язків), то, спираючись на методологічний арсенал юридичних наук історичного циклу, маємо з'ясувати конкретну історичну практику виникнення й розвитку форм державного правління. Проте без логічної схеми ідеального образу цей розвиток є хаотичним накопиченням емпіричного матеріалу – не пов'язаних між собою й незалежних один від одного фактів, подій, ситуацій. Тому в пізнавальному процесі важливо теоретично осмислити поняття форми державного правління, починаючи з пізнання відповідної політико-правової практики через збирання й вивчення емпіричних фактів [1, с. 4]. Так, ті чи інші дані (результати аналізу, спостереження тощо) про форму державного правління стануть науковими фактами й будуть емпіричною базою для її дослідження, тільки коли будуть інтерпретовані відповідно до уявлення про

форму державного правління (наприклад, як про елемент форми держави в його широкому чи вузькому розумінні). При цьому інтерпретація й емпіричне дослідження здійснюються одночасно. Таким чином, зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнями дослідження форми державного правління надзвичайно тісний. Відмінності ж їх пов'язані з тим, що теорія фіксує більш-менш постійні (інваріантні) властивості й відносини об'єктів у поняттях і зв'язках між ними. Як справедливо стверджується в науці, форма державного правління – «це не просто теоретична абстрактна категорія науки, а той ключ, за допомогою якого можемо розібратися у значенні тієї чи іншої системи органів державної влади, встановленої конституцією відповідної держави» [8, с. 240].

Уперше поняття «форма правління» на офіційному рівні в державотворчій практиці було закріплено у Швеції, де в 1772 р. прийнято акт, що визначав організацію вищих органів державної влади й мав відповідну назву – «Форма правління» (Regirungsform). Таку саму назву мав і головний із чотирьох основних законів Швеції – Конституція, прийнята 6 червня 1809 р. Завдяки цьому категорія «форма державного правління» («форма правління») з відповідним змістовим наповненням у XIX ст. не тільки набула широкого визнання в середовищі юристів-теоретиків, а й стала надбанням конституційної практики інших країн. Про форму правління як характеристику владної системи держави йшлося в конституціях Норвегії (1814 р.), Португалії (1826 р.), Саксонії (1831 р.), Франції (1848 р.) та деяких інших держав. Наявність такої конституційної практики в 2-й пол. XIX ст. сприяла пошуків інтересу до поняття «форма державного правління». Але у працях учених бракувало концентрованого його вираження у вигляді дефініції. Це було зумовлено тим, що серед теоретичних питань більше уваги приділялося класифікаційним аспектам [10, с. 629], а питання понятійного характеру залишалися майже поза увагою дослідників.

З кінця XIX ст. з'являється більш комплексний підхід до з'ясування змісту форми державного правління, про що свідчать роботи відомих науковців того часу: Л. Гумловича, Г. Еллінека, О. Алексеева, Б. Кістяківського, М. Коркунова, С. Котляревського, І. Ільїна, Г. Шершеневича, Б. Чичеріна та інших. В основу цього підходу замість досить спрощеного критерію поділу держав за кількістю владних осіб покладено юридичне становище носіїв верховної влади [11, с. 289]. Форму державного правління починають розглядати як систему верховної влади, зміст якої визначається: порядком формування вищих органів держави – носіїв верховної влади (виборний або спадковий); принципами їх організації та діяльності (колегіальні або єдиновладні); їх відповідальністю (або невідповідальністю).

Розглянемо юридично-соціологічний (точніше юридично-політичний) підхід, запроваджений Г. Еллінеком на межі XIX – XX ст., підтриманий іншими правознавцями того часу: спочатку С. Котляревським [9, с. 28], а пізніше Й. Благожем [10, с. 143]. Відповідно до нього форма правління кожної держави має дві сторони: правову (формальну, юридичну), представлену сукупністю «віддзеркалених у конституціях вольових відносин» [11, с. 632], і політичну, спрямовану на вивчення реального історичного життя, яка є сукупністю вольових відносин, що проявляються у політичній практиці. Політична, за Г. Еллінеком, «як усе неправове в державі, неміцна й невизначена. Будучи залежною від конкретних державних відносин, вона сама невпинно змінюється» [11, с. 632]. Але, незважаючи на мінливість політичної форми, якість якої була підтверджена подальшою соціально-політичною практикою, її слід вивчати в безпосередньому зв'язку з юридичною формою, оскільки правове регулювання суспільних відносин виявляється тим ефективніше, чим точніше воно виражає реальні процеси й потреби розвитку соціуму. Отже, пізна-

вальна теоретична діяльність «має сенс як рух до практичного, як реалізація і втілення в ньому. А практичне не мало би ніякого раціонального змісту, якби не здійснювало теоретичного, не містило в самому собі теоретичне як ціль, засіб і результат» [12, с. 314].

Відтак слід виділити третій аспект, що лежить у практичній площині. Сучасне громадянське суспільство, на відміну від колишнього традиційного (станово-кастового) «з його релігійною легітимацією монархічної влади», де «проблема розриву формально-правової й реальної структури влади не поставала так гостро» [13, с. 190], такий недолік має. Історія нового часу свідчить, що демократичні принципи легітимації державної влади використовуються не тільки для обґрунтування її конституційних моделей, а й для відтворення позаконституційних, найчастіше неправових, політико-практичних конструкцій. Через наявність значної кількості держав, де політико-практичний прояв форми державного правління наближений до її конституційної, формально-юридичної моделі, обмеження процесу дослідження форми державного правління лише на рівні її формально-догматичного (позитивістського) аналізу, без урахування умов, особливостей і результатів реалізації теоретичних концепцій у конституційній практиці, буде однобачним.

Теоретичного уточнення вимагають питання, пов'язані з виявленням місця й ролі форми державного правління в системі елементів форми держави. Більш ретельного наукового аналізу, осмислення й узагальнення потребують і питання, що не охоплюються усталеними традиційними схемами та уявленнями: категорія «форма державного правління», для визначення якої в сучасній юридичній літературі бракує одностайності; класифікація форм державного правління; установлення сутності і правових ознак сучасних різновидів форми державного правління, їх поняття, що на рівні дефінітивного формулювання в сучасних умовах вимагають суттєвого уточнення. Безпосереднім системним середовищем форми державного правління є форма держави, а тому доцільно докладніше зупинитися на аналізі позицій науковців щодо змістовного навантаження, цілісності й системності цього явища, а відтак і на наявності його складових елементів та їхніх зв'язках.

Існує кілька поглядів на форму держави. Так, одні науковці вважають, що форма держави в широкому плані розуміється як спосіб правління й державного устрою, у вузькому – тільки як форма правління [14, с. 18]. Позиція інших науковців полягає в тому, що форму держави вони визначають як організацію політичної влади в ній у єдності її трьох основних елементів: форми правління, державного устрою й політичного режиму. Цю думку поділяє В. Петров, який зазначає, що форма будь-якої держави виявляється насамперед в організації верховної влади в ній, тобто у формі правління, а організація інших органів державної влади (місцевих, виконавчих тощо) охоплюється поняттям «форма правління» лише тією мірою, якою в їх устрої виражається непохідний, первинний характер їхнього права на здійснення влади [15, с. 87].

На наш погляд, справедливою є думка, що до форми правління не слід включати весь обсяг організації органів влади й управління, розмежовувати компетенцію між ними, як це іноді пропонується, бо таке розширене поняття форми правління може призвести до отождолення його з поняттям «механізм держави». «Не може й не повинно викликати сумнівів, – продовжує В. Петров, – включення до загального поняття «форма держави» тієї сторони її організації, що характеризує її територіальну й національно-державну структуру, тобто те, що у спеціальній літературі йменується формою державного устрою» [15, с. 107]. Третьою стороною форми держави вчений називає політичний режим як сукупність методів, що характеризують систему зв'язку державної влади з населенням, зміст політичних прав і сво-

бод останнього, конкретний спосіб вираження демократії. У такому змісті поняття режиму є більш вузьким порівняно з формою держави і входить до неї як частина цілого, хоча, на відмінну від двох елементів, має більшу автономію.

Не можемо оминути й позицію відомого теоретика В. Протасова, який з урахуванням того, що за формою завжди стоїть будь-яке цілісне явище, стверджує, що форма держави такою не є, бо цілісного явища вона не становить: «Безпідставно форму правління, форму державного устрою й політичний режим іменувати «елементами» форми держави, адже елемент – це завжди частина (функціональна одиниця) будь-якого цілого. Перераховані ж явища становлять хоча й основні, але дуже різномірні характеристики такої складної системи, як держава. Не випадково в теорії держави існує позиція, за якою політичний режим виноситься за межі форми держави. І слід зазначити, що такий підхід до істини ближчий» [16, с. 61].

Варто зауважити, що із часом погляди саме В. Петрова знайшли підтримку й серед певного кола науковців, оскільки вони віддзеркалюють форму держави як системну цілісність трьох елементів – форми державного правління, державного устрою й політичного режиму, які відбивають істотні ознаки держави як структурної територіальної й політичної організації суспільства. Про цілісність і системність форми держави свідчить і те, що можливо виділити її види.

Так, наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. у юридичній науці закріпився поділ форм держави на монархічні, поліархічні (поліархичні) й сегментарні [17, с. 89; 18, с. 147]. Тому не вважаємо слушним твердження В. Протасова: «Коли звернутися до літератури, то можливо помітити, що в ній йдеться про види форми правління, види форми державного устрою, види політичного режиму, але ніколи не йдеться про види форми держави» [16, с. 61]. Що ж до питання визнання політичного режиму третім елементом

форми держави, то одні правники схилиються до того, що політичний режим характеризує не форму, а сутність держави, інші – методи класового панування, й тому нібито не стосується форми держави [8, с. 17], треті сприймають його ширше, порівняно з формою останньої, бо цей режим «здійснюється не тільки органами держави, а за допомогою всієї системи диктатури класу».

Отже, більшість сучасних державознавців провідним елементом форми держави вважають форму державного правління [19, с. 12; 20, с. 21; 21, с. 5]. Зокрема, С. Серьогіна ґрунтовно проаналізувала уявлення про форму держави і дійшла висновку, що провідною у системі елементів форми сучасної держави є форма правління, а структурними її елементами є «усі складові частини державного механізму» [7, с. 17; 20, с. 43; 21, с. 132]. На цьому фоні дисонує погляд О. Котюка, який першій віддає формі державного устрою: внутрішня – відбиття змісту й сутності держави, зовнішня – віддзеркалення зовні її внутрішньої форми [22, с. 133]. При цьому політичний режим виконує функцію форми внутрішньої, а форми правління й державного устрою – зовнішньої.

Висновки. Ефективність усієї політичної системи загалом, дієвість економічних, соціальних і політичних реформ, які здійснюються в нашій державі, значною мірою зумовлюється наявним механізмом взаємодії органів державної влади між собою та з населенням. Цілком очевидно, що без глибокого й усебічного усвідомлення характеру і принципів взаємовідносин органів державної влади всіх рівнів, знаходження оптимальної конфігурації державного апарату побудувати ефективну, потужну, справді демократичну й соціально орієнтовану державу неможливо. Від того, наскільки відповідає форма правління об'єктивним потребам розвитку українського суспільства, залежить результат тих заходів, які вживаються для подолання політичної й соціально-економічної кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Процюк І. Форма державного правління: до питання про співвідношення форми і змісту. Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. праць / редкол.: Ю. Барабаш та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 3–14.
2. Новый философский словарь. Минск: Кн. дом, 2001. 1224 с.
3. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. Москва: Мысль, 1974. Т. 1. 452 с.
4. Богданов Ю. Сущность и явление. Киев: Изд-во АН УССР, 1962. 232 с.
5. Вахтомин Н. О роли категорий «сущность» и «явление» в познании. Москва: Изд-во АН СРСР, 1963. 222 с.
6. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
7. Серьогіна С. Проблеми наукового пізнання форм правління сучасних держав у контексті державно-правової реформи в Україні. Матеріали наук. конф. «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства» (Харків, 21–22 червня 2001 р.). Харків: Право, 2001. С. 43–56.
8. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник: в 4 т. / отв. ред. Б. Страшун. Москва: БЕК, 1996. Т. 1–2. 318 с.
9. Котляревский С. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. Санкт-Петербург: Изд-во Г.Ф. Львовича, 1907. 253 с.
10. Благож Й. Формы правления и права человека в буржуазных государствах / под общ. ред. В. Туманова. Москва: Юрид. лит., 1985. 222 с.
11. Еллинек Г. Общее учение о государстве / вступ. ст. И. Козлихина. Санкт-Петербург: Юрид. центр «Пресс», 2004. 752 с.
12. Керимов Д. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Аванта+, 2001. 560 с.
13. Медушевский А. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций. Москва: ГУ ВШЭ, 2002. 512 с.
14. Денисов А. Сущность и формы государства. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1960. 65 с.
15. Петров В. Сущность содержания и форма государства. Ленинград: Наука, 1971. 163 с.
16. Протасов В. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Москва: Новый Юрист, 1999. 240 с.
17. Морозова Л. Теория государства и права: учебник. Москва: Эксмо, 2007. 288 с.
18. Мухаев Р. Теория государства и права: учеб. для вузов. Москва: Юнити-Дана, 2005. 543 с.
19. Кульков М. Теоретические проблемы типологии форм государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. URL: <http://www.sgap.ru/diss.phtml?all>.
20. Серьогіна С. Форма правління як базова категорія державного будівництва. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2003. Вип. 6.
21. Серьогіна С. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики: монографія. Харків: Право, 2011. 768 с.
22. Котюк О. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. Київ: Атіка, 2005. 592 с.